

Berend T. Iván

Romantika – nacionalizmus – modernizáció:

Közép- és Kelet-Európa a 19. században¹

A romantika eszmeáramlata rendkívüli szenvedéllyel öntötte el a 18. és 19. század fordulójának Nyugat-Európáját. Szülőhazája Anglia és Franciaország volt, ahol a romantika féktelen intellektuális lázadást jelentett a 18. század uralkodó eszméi, a *ráció* hideg rendje és fegyelme ellen. A felfokozott érzelem, az ösztönvilág, a tudatalatti felszabadítása, a korlátozatlan egyéni szabadság vágya, egyáltalán a vágyódás ébren álmodása ostromolta a földhözköttő régít, a megrögzött gondolkodást és szokásokat, a konvenciókat, a századforduló valóságát. A romantika jelentősége és hatása, az angol filozófus-történész, Isaiah Berlin szerint csakis az angol ipari forradalomhoz és a nagy francia forradalomhoz mérhető.

A romantika hullámai nem ismertek határokat. Verdi *Nabucco*jának szívbemarkoló kórusaival, Berlioz *Fantasztikus szimfóniájának* fortisszimóival és Schumann szeduktív dalaival hamarosan elöntötték a német államokat és hömpölyögtek tovább délre és keletre, olyan országokba is, melyek határain a reneszánsztól a reformáción át a felvilágosodásig, addig fennakadtak a Nyugat eszmeáramlatai. Bizonyos értelemben a német államok váltak a romantika igazi hazájává, de egyben jelentős átformálóivá is. A felfokozott emóció ugyanis a nyugati romantikával ellentétben itt természetesen ötvözte az egyaránt nélkülözött egyéni, társadalmi és legfőképpen nemzeti szabadság vágyát. Az értelmiségi elit, melyet mélyen áthatott a frissen átélt azonosulás a nemzeti közösséggel, nem érezhette magát szabadnak, amíg a nemzet nem tömörülhetett a vágyott önálló nemzetállam keretei közé. A romantika szabadságeszménye tehát az egyénről a nemzet

¹ A Magyar Tudományos Akadémián 2001. március 26-án tartott előadás, a szerző kiadás előtt álló könyve (*History Derailed: Central and Eastern Europe in the 'Long' 19th Century*, Berkeley: University of California Press, 2001) alapján.

egészére, a romantikus géniusz-kultusz a művészetekről a politika területére transzformálódott. A nyugati glorifikált individualizmus itt az individuumként felfogott, sajátos és egyedi nemzeti tulajdonsággal felruházott nemzet és eltéphetetlen vérségi kapcsolatokkal egybekötött nép felfokozott dicsőítésébe torkolt. A romantika egyéni *Weltschmerz*-komplexusa Közép- és Kelet-Európában a nemzeti kataklizma érzetével társult. Az ottani romantika múlt iránti nosztalgiája itt a sikeres-csodálatos nemzeti múlt mítoszait szülte és vágyódást egy sikeres nemzeti jövőbe. Egyetlen mondatba fogva: a romantika, mely az egyén szabadságának programjával lépett fel Nyugaton, meghatározó, szenvedélyes nemzetteremtő programmá vált Közép- és Kelet-Európában.

A romantika új nemzeti tartalma emelte igazán piedesztálra a romantikus vátesz-művészt, a prófeta-költőt. Az angol romantikus Percy Shelley kijelentette, hogy a „költészet hordozza az igazi tudást”, s a költő az „emberiség jogalkotója”. A német Novalis úgy vélte, hogy a művész „az emberiség felett áll, mivel misszió hordozója”. Azonban – mint a Nobel-díjas lengyel költő, Czesław Miłos megjegyezte – Angliában és a Nyugaton mindezt kevesen vették komolyan. Nem így Közép- és Kelet-Európában, ahol a romantikus művész e misztifikációja tartósan gyökeret vert. Nemzeti paranoia következményével állunk itt szemben? Eleinte a legkevésbé sem: térségünkben ugyanis a romantika korában, de sokáig később is, a művészek és értelmiségiek valóságos társadalmi vákuumot töltöttek be. A középosztályok, sőt, a modern értelemben vett állampolgár tartós hiánya, más szóval a modern társadalmi elit gyengesége az írókat és művészeket tette a modern eszmeáramlatok hírnökévé, hordozójává, politikai letéteményesévé. Ebből kövesedett azután meg a közép- és kelet-európai írók és művészek vallásos küldetéstudata, nemegyszer önfeláldozó mártíromsága, majd később, amikor a társadalmi vákuumot már jórészt betöltötték a felemelkedő polgári és középosztály rétegek, gyakorta inkább csak a prófeta-mártír hamis tudata.

Mindez magatartásbeli normává is vált, hiszen a romantika volt talán az első olyan művészeti áramlat, amely egyben Byron óta magatartásnormákat is teremtett. „Ágyban párnák közt halni meg” szégyenné, fiatalon, a szabadságért való küzdelemben elesni követendő normává vált. A lengyel Mickiewicz, a magyar Petőfi vagy a bolgár Botev büszkén osztozott e sorsban. A romantikus pózok, a realitást számon kívül hagyó politika, a reális eredmények reménye nélküli heroikus gesztusok, lengyel nemzeti sajátossággal merevedtek a 19. században, s három generáció három reménytelen felkelését motiválták 1794 és 1863 között.

Közép- és Kelet-Európában a kultúra művelői és képviselői, írók, művészek, régészek, történészek, tanárok, helyi plébánosok váltak a nemzetépítés élharcosaivá. A nemzettudat és nemzeti önazonosítás ugyanis ebben a régióban nem többszáz éves spontán történeti fejlődés eredményeként jelenik meg a 18. század végén, mint Nyugaton. Itt hiányzott az abszolút állam nemzetet összekovácsoló, homogenizáló szerepe, mely Angliában és Franciaországban „olvasztótégelyként” kevert végül is össze eltérő etnikumokat, különböző nyelveket beszélő és vallású népeket egységes nemzetté. Ott három-négyszáz éves folyamatok alakították ki az azonos nyelvet beszélő, azonos történelmi tudattal rendelkező – Benedict Anderson fogalmazásával – „elképzelt nemzeti közösség” büszke tagjának tudatát valló brit és francia

állampolgárt. Míg Nyugaton tehát az *állam* volt a nemzet kovácsa, az önálló államiságot nélkülöző közép- és kelet-európai népek a romantika művészi és eszmeáramlatával kívülről kapták a nemzeti eszmét. Csakhogy még nem létezett a nemzet. Lengyelország nemesi elitje még etnikailag is a szláv jobbágyoktól eltérő, „szarmata” származásúnak tekintette magát. Az orosz elnyomó elleni harcban nem mozgósították a jobbágy parasztokat. Őket a cár tudta ezért a maga oldalára állítani a lengyel nemesség ellen. Galíciában a jobbágyok valóságos vérfürdőt rendeztek lengyel uraiknak. Az ottomán uralom alatt élő balkáni szláv parasztok önazonosítási alapja nem valamilyen szerb, vagy bolgár öntudat volt, hanem az ottomán muszlim államvalástól eltérő görög ortodox hit.

A nemzetet meg kellett teremteni! Ehhez viszont egyedül a nyelv és kultúra szolgálhatott kiindulási alapként. Ennek a gondolatnak német apostola, Johann Gottfried Herder, aki a 18–19. század fordulójára körül fogalmazta meg nézeteit, rendkívüli visszhangra talált Közép- és Kelet-Európa művészi és értelmiségi elitje között. Ahogyan később Friedrich Meinecke német történész fogalmazta, a nemzetépítés valóban a *Kulturnation* építésével kezdődött. A nemzeti nyelv és kultúra volt hivatott arra, hogy összekovácsolja, közös tudattal ruházza fel a nemzetet. Csakis az ilyen közösségi tudattal rendelkező nép válhatott alkalmassá arra, hogy nemzetnek tartsa magát és *akarja* a nemzeti állam létrehozását, sőt, szenvedélyesen harcoljon is érte. A Nyugattal egybevetve fordított fejlődési folyamat eredményeként tehát a kultúra segítségével kikovácsolt nemzet hozhatta csak létre az önálló nemzetállamot. Ez volt az egyedül lehetséges út a Nyugat követésére, ami azonban már magában rejtette a későbbi – a nyugati területi alapozású nemzetfelfogással szemben kibontakozó – etno-kulturális, vagy ahogyan Hannah Arendt fogalmazta, „törzsi nacionalizmus” csíráit is.

A romantika eszmeáramlata, Herder nyelvi nacionalizmusa nyomán hatalmas lendületet adott a térség nyelvújítási mozgalmanak. Ennek eredményeként születtek meg térségünk modern, „idegen” elemektől megtisztított, standardizált nyelvei, ahogyan azokat ma ismerjük. A nemzeti értelmiségi elit meggyőződéssel vallotta, mint Berzsenyi Dániel fogalmazta egy 1814-ben írott levelében, hogy ez az egyetlen út, amin a legnyomorultabb népek felemelkedhetnek és szerencsésebb jövőben reménykedhetnek.

A nyelvújítás azonban nemcsak a modern irodalmi nemzeti nyelvet hozta létre, hanem egyben össze is kapcsolta a nyelvi mozgalmat nemzeti tudatot teremtő történelmi mítoszok megalkotásával. Így született meg az „illír” gondolat, ami Vuk Karadžić révén egy egységes szerb-horvát nyelv megteremtésére vezetett. Így jött létre középkori legendák építményén a dáko-román elmélet; a hősi-harcos hun eredet mítosza Magyarországon; s František Palacký cseh történelme, amely a liberális Nyugat keleti hídfőállásaként mutatta be a cseh nemzetet (Vaclav Klausig terjedő követőket találva).

A nemzeti nyelvet és történelmi mítoszokat teremtő romantika azonban Közép- és Kelet-Európában, ellentétben a nyugati romantika felvilágosodásellenességével, amint azt már Sötér István kimutatta, mintegy magába fogta és magával sodorta a felvilágosodás eszméit is. Amint Herder nyelvi nacionalizmusa a nép rousseau-i felfogására épült, s magától értődően tekintette a nép részének a parasztságot, úgy hirdette a század első felének nemzeti romantikája a népuralom gondolatát, a respublika eszméjét. Tegyük a nép-

költészetet uralkodóvá az irodalomban, írta Petőfi Arany Jánosnak címzett levelében 1847-ben. Ha a nép uralkodóvá válik a költészetben, közel áll ahhoz, hogy hatalomra jusson a politikában is. Ugyanezen év nyarán Irinyi József az *Életképek*-ben arról vall, hogy azért szereti századát, mert az „elementáris erővel ostromolja az osztályfalakat és az egész emberiséget az egyenlőség felé vezeti”. Juliusz Słowacki, a lengyel romantika „szentháromságának” tagja, 1834-ben írott *Kordian*-jában elmarasztalja a parasztságot kirekesztő lengyel nemességet, s hőse – szimbolikusan Lengyelország – kivégzésére várva ismeri fel, hogy paraszt szolgája, Grzegorz nem más, mint saját apja! Palacký romantikus interpretációjában a huszita mozgalommal a csehek elsők között szálltak harcba a hatalmasságok és a társadalmi hierarchiák ellen az emberi egyenlőségért és gondolat szabadságért. A felvilágosodás népszuverenitás eszméje, a társadalmi szerződésbe foglalt társadalmi igazság és egyenlőség gondolata, az ész, a vallási előítéletektől megtisztított tudás és tudatos cselekvés, és az ennek révén elérhető társadalmi és történelmi haladás programja mintegy átszötte a romantikus eszmeáramlatot. Téréségünkben ezért *felvilágosult romantikáról* beszélhetünk.

A nemzeti program és a társadalmi haladás, népművelés és a modern társadalom megteremtése szétválaszthatatlan egységben jelent meg és nyert különleges szerepet a romantika művészetében. A népköltészet Herder által megteremtett kultusza, a romantika és felvilágosodás jellegzetes összekapcsolása jegyében egyszerre szolgálta a hagyományos paraszti nyelvhez forduló nyelvújítást, de egyben a nép új felfogásának gondolatát is. A feudális „nemesi nemzettel” szemben a népköltészet stílusát, ritmusát, téma- és hangulatvilágát átvevő költészet ugyanis előbb fogadta be a nemzet-testbe, előbb emancipálta a jobbágyparasztságot, mint a politika. A költészet ugyanakkor ébresztőt fújt a nemzetnek. Ezt tette Vörösmarty romantikus nemzethalál víziójával, a fenyegető sírral, „melyben nemzet sülyed el”, és Mickiewicz víziójával a keresztre feszített Jézus Krisztus-Lengyelországról.

A romantikus vízió azonban mindkét esetben jellegzetesen társul a felvilágosodás erős jövőépítés hitével, az élni akarás mozgósító programjával. Ezt fejezte ki Vörösmarty Liszt Ferenchez írott versében is, melyben a hon-szerelem „Melly ölelve tartja a jelent,/Melly a hűség szép emlékével/Csügg a multon és jövőt terem”. A romantika kiváltotta szenvedély célja ugyanis, tette hozzá, hogy „Nagy fiakban tettek érjenek...És a nemzet, mint egy férfi álljon/Érc karokkal győzni a viszályon”. Mickiewicznél a keresztre feszített „Lengyelország-Krisztus” feltámad és egész Európát megváltja és szabaddá teszi.

A romantika költészete a „szabadság, szerelem” kettős gondolatában fogta egybe a nemzeti szabadság elementáris vágyát a legszentebb egyéni érzelmekkel. A költészet anyagi erővé vált a tömegekben. Nagy nemzeti eposzok, Vörösmarty *Zalán futása*, a szlovén Prešern hasonló témájú *Krst pri Savicje*, az albán Frashëri *Skander beg* története, szenvedélyes, romantikus művészi múlt-teremtése a történelmi nemzettudat építőkővé váltak.

Ugyancsak különleges jelentőségre emelkedett a nemzeti tragédiákat bemutató színház. A cseh Kajetan Tyl *Jan Hus* drámája, Katona József *Bánk Bánja*, a szerb Jakšić hasonló témájú *Jelizaveta, kneginja crnogorskaja*, mint Spiró György bemutatta, a romantikus kelet-európai nemzeti dráma klasszikus példáját követte: a jó és rossz harcában a nem-

zeti hősök képviselték az igazságot és morált, míg az idegenek a rossz megtestesítői, a nemzet elveszejtői voltak. Adam Mickiewicz hatalmas, misztikus nemzeti drámái tömegeket mozgósítottak az orosz megszállók ellen. A színház, a Nyugattal ellentétben Közép- és Kelet-Európában nem egyszerűen a városi szórakoztatást szolgálta, hanem szent nemzeti üggyé vált. Hasonló szerepet játszott a zene, különösképpen a nemzeti opera is. A romantika programzenei koncepciója, aminek Liszt Ferenc egyik élharcosa és a szimfonikus költemény műfajának létrehozója volt, összeolvasztotta a zenét és az irodalmat, s a „nemzet méhében fogant” népzene motívumainak felhasználásával szólt a hazának a hazáról. A romantika „nemzetesítette” a zenét, s a cseh Smetana cseh táncai, a *Hazám*, a *Moldva*, a *Cseh erdőkön és mezőkön* szimfonikus költeményei ugyanúgy, mint Erkel *Bánk Bánja*, vagy *Hunyadi Lászlója*, a nemzetépitő program integráns részei lettek.

A nem magánvállalkozású, nem nyereségorientált, súlyos drámák és nemzeti operák bemutatására szolgáló és a nemzeti nyelv és eszme ápolásának templomává váló *nemzeti színház* gondolata Németországban született meg. Az első ilyen színház Hamburgban nyitotta meg kapuit. A közadakozásából létrehozott nemzeti színház, vagy ahogyan cseh területen még találóbban hívták, *vlastenské divadlo*, hazafias színház, ami Prágában 1867-ben nyílt meg, az egész térségben fontos politikai programmá vált. A magyar reformországgyűlés 1836-ban foglalta törvénybe a nemzeti színház létrehozását „a nemzet haladása, a nyelv és erkölcsök ápolása” céljával. A pesti nemzeti színház Vörösmarty *Árpád ébredése* darabjával 1840-ben, a belgrádi a következő évben *Stefan Dečanskog halálával* nyitotta kapuját.

A nemzeti színházakat és operaházakat pompás épületekben helyezték el. Európai rangú középületek és fővárosok felépítése, ahogy John Kenneth Galbraith nevezte, a *szimbolikus modernizáció* jellegzetes megnyilvánulása az elmaradottabb világban. A romantika közép- és kelet-európai építészete nemcsak a modernizáció, de a nemzetépités vágyát is kifejezte, a szimbolikus nemzetépités aktusa is volt. A nemzeti hivatással alapított nemzeti könyvtárak és nemzeti múzeumok, s azok épületei ugyanezt demonstrálták. A romantika neo-stilusaiban épített monumentális középületek, a prágai neoreneszánsz nemzeti múzeum és nemzeti színház, a pesti és bukaresti neoklasszikus nemzeti múzeumok, a neoreneszánsz pesti operaház úgyszólván a nemzet szekularizált templomaivá váltak. A romantika és késő romantika középületei a valóságban ígét hirdettek. A budapesti parlament monumentális neogótikus-eklektikus épülete, a londoni után a második legnagyobb parlament épület Európában, a nemzeti öntudat kőbe faragott szimbóluma. A prágai Szent Vitus templom ötszáz évvel ezelőtt félbehagyott épületének, IV. Károly tervének neogótikus stílusban megvalósított befejezése a nemzeti kontinuitás beszédes jelképévé vált.

A romantika nemzetközi stílusirányzatát követő középületek közérthetően hirdették az Európához tartozás gondolatát. Bukarest vagy Belgrád újjáépítése – olyan országokban, ahova a gótika, vagy reneszánsz a korábbi századokban nem jutott el – eltüntetni szándékozott a bizánci-orientális építkezés jegyeit, amint Prága 19. század végi újjáépítése során lerombolták az osztrák uralomra és ellenreformációra emlékeztető barokk negyedeket. A nemzeti eszme azonban az építészet nemzeti stílusainak keresésében is kifejezésre jutott: Lechner Ödön budapesti és kecskeméti majolika díszíté-

ses épületei, a román és szerb, bizánci és orientális elemekkel kevert nemzeti eklektika a sajátost voltak hivatottak propagálni.

A felvilágosult romantika nemzeti eszménye Közép- és Kelet-Európában nem merült ki a szimbolikus modernizáció gesztusaiban. Mivel a felvilágosodás progresszió tudatának hordozója is volt, ezer szállal fonódott össze a valóságos modernizáció törekvével. A 18. és 19. század fordulójától Közép- és Kelet-Európa romantikus művészei és politikai gondolkodói éberben figyelték a Nyugat eszméit és modellnek tekintett hatalmas társadalmi-gazdasági átalakulását, és megdöbbenve észlelték saját országuk növekvő lemaradását. Széchenyi István 1822-es angliai utazása során jegyezte be naplójába: „Anglia olyan magas fokon van, amilyenén nép még soha sem volt – de még magasabbra emelkedhetik”. Majd hozzátette: „Viszonyaink és honunk érverése miatt mély fájdalmat és levertséget érzek... A mi országunk alszik.” *Hitel* című munkájában 1830-ban arról panaszkodik, hogy országunk századnyira van lemaradva más nemzetektől. Ugyanez a demonstrációs effektus mozgósítja a román politikai elitet is: „Franciaország az ideálunk”, jelentette ki Ion Brătianu, „neki kell elnökölnie Európá újjáéledésén”. A *Junimea* mozgalom képviselői pedig úgy írták le országuk állapotát, mint amelyik még „gyermekkorát” éli. Az úgynevezett „Varsói Pozitivisták” csoportja az 1860 – 1870-es évektől eljut a tradicionális lengyel romantikus nacionalizmussal való szembefordulásig kinyilatkoztatva, hogy „Lengyelország kulturális és gazdasági ereje még elmaradott az önálló államiság követelményéhez. Ahhoz, hogy Európa modern nemzetei között helyet kaphasson, fejlesztenie kell iparát, kereskedelmét, vasutakat kell építenie és küzdeni az analfabetizmus ellen.” Heroikus fegyveres küzdelmek helyett az *organikus munka* programját hirdették meg.

Míg a történelem addig csendben, s érzelmeiket fel nem kavarva folydogált megszokott medrében, a nemzeti élitek, a nyugati eszmék fényében, hirtelen rádöbbenek a valóságra. Mintha hályog hullott volna le szemükről. A romantikus nemzeti eszme így vezetett el a gazdasági-társadalmi modernizáció követelményéhez. A nyugati romantikát nem érintette ez a gondolat, vagy, mint az erős szociális érzékenységű francia romantika, éppen a modernizáció okozta társadalmi bajok felmutatására vállakozott. A Nyugat ugyanis nem hirtelen került szembe a modernizáció igényével. Angliában évszázados folyamatok nyomán tűnt el a jobbjátság. Hollandia és Anglia a 17. és 18. században mezőgazdasági forradalom színterévé vált. Ezzel egy időben indult meg a proto-iparosodás folyamata is, mely Angliában és Franciaországban már kézi munkára alapozott nagy gyárak létrehozására vezetett. A nyugati országok, ipari fejlődésük és hatalmas flottáik révén a 16. századtól kezdve a modern, vagyis tömegfogyasztási cikkekre alapozott világkereskedelem vezető hatalmaivá váltak.

Mindezenközben Közép- és Kelet-Európa mintha belefagyott volna a múltba. Mint Pach Zsigmond Pál, majd Immanuel Wallerstein kimutatta, e térség is a világgazdaság vérkeringésébe illeszkedett ugyan a 16–18. század során, de úgy válik a kapitalista világrendszer részévé, hogy re-feudalizálódik, ismét röghöz köti a jobbjágyokat, s a már elterjedt pénzjáradék helyett visszaállítja a termény- és munkajáradékot. A városodás és ipar alig, vagy egyáltalán nem araszolt előre. A 19. század elején a felvilágosult romantika és romantikus nacionalizmus, a szembesülés a Nyugat átalakulásával teszi evidenssé a változás, a

modernizáció igényét. Mennyire jellemző, hogy térségünkben a modernizáció témája a romantika programvilágába épül. Petőfi 1847-ben lelkesen ír a gazdasági modernizáció legfőbb század közepi jelképéről, a vasutakról. Vasút és szabadság, a láncok széttörése össze is kapcsolódik: „Száz vasutat, ezeret!/ Csináljátok, csináljátok!/Hadd fussák be a világot,/Mint a testet az erek./Ezek a föld erei,/Bennök árad a műveltség,/Ezek által ömlenek szét/Az életnek nedvei./Miért nem csináltatok/Eddig is már?..vas hiányzott?/Törjeteek szét minden láncot,/Majd lesz elég vasatok.”

A romantika és a romantikus nemzeti eszme eljut a legprózaibb gazdaságfejlesztési témákhoz, a vasútépítés mellett a bányanyitáshoz, ipari vállalkozáshoz és progresszív munkáspolitikához is. Megszületik a nemzeti nagyiparos – természetesen a valóságban nem létező, de annál inkább vágyott – romantikus figurája. A korai lengyel romantikus író, Jozef Wybicki 1791-ben rajzolja meg az elszegényedett volt nemesember alakját, aki városba költözik és ipari üzemet nyit. Mint regénye címe is kifejezi, „úrból polgár” lesz. Ez a motívum később fontossá válik a lengyel irodalomban. Boleslaw Prus jegyzi meg: „utóbbi időben megjelent regényeink idealizált hősei gyakran mérnökök, akik nemes tulajdonságokkal rendelkeznek, meggazdagodnak, s akiket szeretnek”. Mennyire hasonló a késő romantikus Jókai Mór, aki 1870-ben publikálja a *Fekete gyémántokat*. A regény szep-lőtlen hőse, az 1848-as forradalom volt harcosa, a nemes és nemesi tulajdonságokkal rendelkező hazafi, sportember és feltaláló, ha kell igazságát párbajban is megvédő Berend Iván, bányát nyit, küzd a külföldi vállalkozók ellen, kenyeret ad az embereknek, sőt munkásaiból társ-tulajdonost akar teremteni. Jókai megálmodja a nem létező ideális, szociális gondolkodású nemzeti vállalkozó típusát.

A modernizáció igénye hajtja a romantikusokon nevelkedett, Shelleyt és Victor Hugot ideáljának tekintő Eötvös Józsefet egy európai szintű oktatási rendszer megteremtésére. A felvilágosult romantika magával hozta a hitet, hogy „kiművelt emberfőkkel” megváltoztatható a létező valóság. Ugyanez a hit jelenik meg a nyugati intézmények átvételi igényében is, amikor a román Alkotmányozó Nemzetgyűlés az 1831. évi belga alkotmány átültetése mellett dönt. A reform-elit hitt a csodás átalakulás lehetőségében, s a *Steaua Dunări* bukaresti újság lelkesen hirdette, hogy Románia „a Kelet Belgiuma lesz”.

A romantikus, felvilágosult nacionalizmus tehát összekapcsolódott az elmaradottnak érzett, „századokkal a Nyugat után kullogó,” „alvó,” még „gyermekkorát” élő közép- és kelet-európai nemzetek modernizációjának gondolatával és igényével. A nemzet, a romantikus költészet metaforáit használva, csak akkor nem fog lesüllyedni a közös sirba, a keresztre feszített nemzet csak akkor fog feltámadni, ha erős és modern lesz, ha követi a Nyugatot mind társadalmi-politikai rendszerét, mind gazdasági szerkezetét tekintve.

A romantika ébren álmodozásából és a felvilágosodás fejlődés-hitéből ke-serű volt az ébredés csalódása. Varsó, Anna Zarnowska kifejezésével, „az analfabéták városa” maradt. A fiatal Hohenzollern herceg, Károly, aki elfogadta a meghívást a román trónra, négy évvel később, 1870-ben a nagyhatalmakhoz fordul, hogy meggyőzze őket: a nyugati intézmények, melyeket az

1856-os párizsi szerződéssel igyekeztek az országra erőltetni, nem alkalmaznak a nem iparosodott, középosztályokat nélkülöző Romániában. Erős hatalomra van szükség, amiben a parlament csak tanácsadó szerepet tölt be. Az országban az 1880-as években is mindössze 60 000 polgár nyert választójogot, az autokratikus központi hatalom és a megyék által ellenőrzött választásokon a mindenkori kormánypárt nyert, nem is akármilyen többséggel: 1883-ban például 91%-kal. A zsidók emancipációja Európában egyeduralkodó módon nem következett be, pedig a király is felszólította a törvényhozókat, hogy „alkalmazkodjanak a civilizált országok normáihoz”, hogy a nagyhatalmak befogadják Romániát „az európai országok családjába”. Magyarországon is csak a lakosság 6%-a kapott szavazati jogot, s a nyílt szavazásos rendszert a megyei adminisztráció mindenható bürokratikus gépezete szoroson kontrollálta. Ha kellett, a nyílt erőszakban sem volt hiány: 1910-ben 380 választási körzetben került sor 194 gyalogos és 114 lovassági egység fegyveres bevetésére. A jogállamiság nem valósult meg, s mint Péter László fogalmazta, a joggyakorlás „autokratikus rendje” maradt érvényben. Míg Nyugaton, amikor a jog hallgat, az állampolgár szabad, itt amikor a jog hallgat, akkor az állami hatóságok nyernek szabad kezet.

Bibó István kiváló elemzésében a közép- és kelet-európai történelmi közeg végül is kitermelte az erős hatalom iránti vágyat és legitimálta az erőkezű uralkodó, a hadsereg és az állami bürokrácia hatalmát, hiszen a nemzetnek „megmentőre” volt szüksége. A fél sikerek és fél kudarcok világa volt ez. Épültek a vasutak, működtek a bankok és a modern hitelrendszer, de a lakosság kétharmada, háromnegyede változatlanul a mezőgazdaságban keresett megélhetést. A rendkívül élesen polarizált társadalomban, ahol a lakosság nagyobbik fele nyomországon él, – közgazdasági közhely – nem lehet gyors a gazdasági fejlődés sem. A térség országai nem tudtak megindulni a Nyugathoz való felzárkózás útján.

Így azután a század utolsó harmadától a romantika is irányzékot váltott: addig követni akarta a Nyugatot, most szembe fordult vele. A modern kapitalizmus átvétele helyett annak tagadásához jut el. A *Die Tat* excentrikus, jobboldali német szerkesztője, Eugen Diederichs *új romantikának* nevezte a századvég racionalizmusával és materializmusával szembe forduló romantikus antimodernizációs eszmerendszert, ami az egyesítés utáni Németországban, főleg a *völkisch* mozgalom révén gomba módra szaporodott el. Ennek csírái Közép- és Kelet-Európában már igen korán megjelentek. Mickiewicz már párizsi emigrációja során tartott előadásában ostorozta a Nyugat „materializmusát,” a „pénz ördögi hatalmát”, s kijelentette, hogy „a politikai gazdaságtan általános gondolatrendszere, *par excellence* materializmusa ellenséges a szláv népeknek”. A szlávok, tette hozzá, nem áldozzák fel a szellemet az ésszerű iparért. A kortárs romantikus-forradalmár lengyel történész Joachim Lelewel is leszögezte: „gondolataim távol állnak Nyugat-Európától. Minden figyelmem Kelet felé, a szlávok felé fordul”. Mint annyi más populista irányzat, s különösen a szlavofil populizmus képviselői, Lelewel is az elmaradott állapotokat dicsőítette, a Nyugaton már régen eltűnt, de a Kelet egyes országaiban még fennmaradt falusi közösséget, melyet az orosz narodnyikok a kapitalizmus elkerülési lehetőségének, egyenesen a jövőbe vezető útnak tekintettek. A szükségből erényt kovácsoltak: ha nem tudunk Nyugat lenni, ne is akarjunk! Ha már nem tudjuk leküzdeni,

legyünk legalább büszkék gyengeségeinkre! Constantin Stere, a román populizmus atyja, ugyanúgy, mint a bolgár populista Alexandur Stamboliski, az orosz szlavofilekhez hasonlóan, elutasította az ország nyugati típusú átalakítását, az iparosítást, az „élősködő” kereskedelmet, s a hagyományos nemzeti értékek megőrzésének útját az ország paraszti-falusi, mezőgazdasági jellegének megőrzésében jelölték meg. A századvégen megjelenő populista „új romantika” az európai kettős forradalom rációjával, a parlamenti demokrácia és ipari társadalom uralkodó rendjével így állította szembe a tradíciók, a paraszti-falusi lét, a „belső értékek,” az emóció és ösztönvilág felsőbbrendűségét, az esetenként baloldali, többnyire azonban konzervatív, jobboldali populista antikapitalizmus sokszínű irányzatát, mely a fasizmushoz követte az utat (s ma is a vallási, különösen muszlim fundamentalista nyugatellenesség talpköve).

Mindez szorosan összekapcsolódott a nemzeti eszme transzfigurációjával. A korai nacionalizmus a népeket nagy baráti családnak tekintette, a rab népek testvériségét hirdette, befogadó és univerzalista volt. Csakhogy a párhuzamos, s – mint láttuk – eredetükben is etno-kulturális alapozású nacionalizmusok, különösen a „kevert népek övezetében”, ahogyan A. C. Macartney nevezte a Balti- és az Adriai-tenger közötti zónát, elkerülhetetlenül konfliktusba kerültek egymással. A különböző népek ugyanazon területen kívánták nemzetállamukat berendezni, s fegyveresen fordultak egymás ellen. Az 1848-as forradalom jelentette a fordulatot: a Frankfurti Parlament, a német forradalom a lengyel szabadság ellen fordult. A magyar nemzeti küzdelem nem akarta elismerni a hasonló célokat követő horvát, román, szerb és szlovák nemzeti törekvések jogosságát. A magyarországi nemzetiségek a függetlenségi harcokat elfojtó Habsburg-hatalom oldalára álltak. A nacionalizmus kirekesztő és expanzív lett, xenofóbiával társult.

A század utolsó harmadában, a Párizsi Kommün, az erősödő szocialista mozgalom, a II. Internacionálé nemzetközi szervezetének létrejötte azután a kormányok és uralkodó elitek számára különösen fontos fegyverré tette a nacionalizmust a „hazátlan, internacionalista szocializmus” ellen. Az uralkodók és kormányzatok, mint Jacob Talmon fogalmazta, „államosították”, hatalmi céljaiknak, a *realpolitikának* vetették alá a nemzeti eszmét. A „nemzeti misszió” most már a belső és külső ellenségek elleni küzdelmet állította középpontba. Magyarországon a nemzetiségek asszimilációjára törekedtek. Bulgáriában az 1878-as Berlini Egyezmény hatálytalanításával „Nagy Bulgária” helyreállítására, ami 1893 után a Macedón Forradalmi Szervezet fegyveres bandáinak a szomszédok elleni akcióiban jutott kifejezésre. Az önállóságot nyert Balkán-államok az 1870-es évektől a világháborúig sorozatos háborúkba bocsátkoztak egymás ellen a határok módosításáért. A nacionalizmus „elkezdedt gyűlölködni” – mint Brian Porter, a késő 19. századi lengyel politikáról írott könyvének címével találoan kifejezte. Ennek egyik központi elemeként a térség legnagyobb részében megjelent a politikai antiszemitizmus. Magyarországon a rövid életű Antiszemita Párt és a tiszzaeszlári per jelezte a fordulatot. A román és lengyel nacionalizmus központi motívumává válik az antiszemitizmus. Roman Dmowski Nemzeti Demokrata Mozgalma programként állította előtérbe a „lengyelség faji szennyeződéstől való megtisztítását”, és Lengyelország megszabadítását belső ellenségeitől, a zsidóktól – akik jól szervezett konspiráció útján el akarják foglal-

ni maguknak Lengyelországot. A tömeges kivándoroltatás politikai célját az 1881. végi varsói véres pogromok már gyakorlatilag is a megvalósítás útjára terelték. A romániai *poporanismul* populista mozgalomnak antikapitalizmusa antiszemitizmussá torzult, s minden dühével a „parazita zsidóság” ellen fordult. Ezt testesítette meg az 1907. évi elementáris parasztfelkelés, az utolsó európai *jacquerie*, mely Románia 32 megyéjéből 27-re terjedt ki, s elsősorban a zsidó bérlők és boltosok tömeges legyilkolásával, házaik felégetésével söpört végig az országon.

A századfordulón a „világszabadság piros zászlaját” már senki sem lengette többé, a nemzeti trikolórok pedig a nemzeti egység mellett mások kirekesztésének szimbólumává is váltak. A romantika és romantikus nacionalizmus útja tehát kétfelé vezetett. Egyrészt belefutott a modern és gazdaságilag-társadalmilag modernizált nemzetállamért való küzdelembe, másrészt – különösen ott, ahol a modernizációs álmodozás kudarcba fulladt, s a nemzetépítés súlyos akadályokba ütközött vagy veszedelembe sodródott – a századvég „új romantikája” új erővel fordult az irracionális, a gyűlölködő, kirekesztő és antimodernizációs nacionalizmus felé. Ez azonban már egy másik történet kezdete, amely térségünk 20. századi tragédiájába vezet át.

Tisztelt Szerzőink!

Többen reklamáltak, hogy e-mailen küldött tanulmányukra vagy egyéb anyagukra nem kaptak tőlünk visszajelzést. Az ok egyszerű: **nem kaptuk meg**. Az év elején bővítették a hálózatot, átépítések folytak, de a szervernél is előfordult nagyobb hiba, és a használóknak nem szóltak róla. Sajnos ilyenkor elvesznek üzenetek, villámposta küldemények. Ezért kérjük, hogy akik a közelmúltban anyagokat küldtek és nem kaptak visszajelzést azokról, mihamarabb vegyék fel velünk a kapcsolatot. Ezúttal is elnézést kérünk,

a szerkesztőség